

Valery Varanovich / Валеры Варановіч

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы /

Yanka Kupala State University of Grodno

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4288-9560>

e-mail: walery.woronowicz@gmail.com

Да праблемы вызначэння дзейніка і выказніка ў сказах з марфалагічна раўназначнымі складнікамі граматычнай асновы

On the problem of determining the subject and the predicate in sentences with morphologically equivalent components of the subject-predicate pair

O problemie ustalenia podmiotu oraz orzeczenia w zdaniach o morfologicznie równoważnych składnikach związku głównego

ABSTRACT: The subject of the study is the problem of determining the subject and the predicate which are expressed grammatically in independent forms: as a noun in the nominative case or as a noun and an infinitive, in a two-part sentence with a zero link-verb. The relevance of the research topic lies in the fact that over the past few decades and up to this day, various sources describing syntax within the framework of the traditional doctrine of sentence members, such as academic grammars, university manuals, scientific and scientific-methodological articles, offer different approaches to determining the subject and the predicate in a sentence of this type. These approaches lead to opposite decisions when analyzing many sentences. And besides it also causes problems in the educational process when teaching syntax. The purpose of the study was to determine the optimal general approach for the mentioned problem, as well as to identify specific solutions as the most appropriate for sentences with separate features in their structure. Due to this reason, the article reveals advantages and disadvantages of the two most common approaches in Belarusian and Russian studies to determining the subject and the predicate in sentences of this type and their corresponding methods. As a result, the expediency of choosing an integrated approach in determining the subject and the predicate is substantiated. Not only the separate aspects of the sentence are taken into account, but everything as a whole, including the communicative aspect which determines the semantic features of a sentence associated with its actual division. The highlight of the article is the substantiation that relying on the formula of grammatical transformation of the sentence *X з'яўляецца Y-ам* 'X is Y' cannot act as a universal and mandatory way of determining the subject and the predicate in a sentence.

KEYWORDS: subject, predicate, principal parts of the sentence, grammatical transformation of the sentence, logical subject, logical predicate, logical-semantic structure of the sentence.

Яшчэ ў XX ст. у тэорыі сінтаксу склаўся цэлы шэраг розных канцэпцый, альтэрнатыўных традыцыйнаму вучэнню пра члены сказа, прычым альтэрнатыўных настолькі, што ў некаторых універсітэцкіх падручніках не толькі стала заяўляцца пра тое, што “ў сучаснай навуцы вучэнне пра члены сказа не займае таго месца, якое яно займала ў мінулым” [*Современный русский язык* 1989: 695], але пры раскрыцці паняццяў членаў сказа ўжо перастала выкарыстоўвацца звыклая іх сістэматыка і адпаведныя ёй тэрміны [*Современный русский язык* 1989: 697–704], а пры захаванні паняццяў выказніка і дзейніка аналіз сказаў пэўнага тыпу з двума галоўнымі членамі прадугледжвае, напрыклад, пры наяўнасці выказніка адсутнасць дзейніка (тады гэтак званы “прэдыкатыўны мінімум сказа” складаюць выказнік і “інфінітыўны непрадыкатыўны галоўны член”) [*Современный русский язык* 1989: 699].

Нельга не прызнаць таго, што альтэрнатыўныя канцэпцыі члянэння сказа дапаўняюць яго бачанне праз вельмі істотныя і важныя дадатковыя аспекты, а карэнная “мадэрнізацыя” самога традыцыйнага вучэння пра члены сказа спрыяе больш аб’ектыўнаму адлюстраванню асаблівасцей структуры сказа, дазваляе дасягнуць яго больш дасканалай характарыстыкі, увогуле абумоўлівае лепшае разуменне гэтага моўна-маўленчага феномена. Але мы ўпэўненыя таксама і ў тым, што традыцыйны, класічны спосаб раскрыцця граматычнай структуры сказа ніколі не страціў сваёй значнасці. На наш погляд, калі новае бачанне дазваляе лепш зразумець сутнасць сказа, то традыцыйны падыход мае вялікае значэнне ў лінгвадыдактыцы, дапамагаючы ў апоры на звыклыя паняцці членаў сказа развіваць маўленчыя навыкі вучняў у школе, удасканалваць кампетэнцыі студэнтаў-філолагаў у справе культуры маўлення праз засваенне сінтаксічных нормаў у тыповых праблемных выпадках пабудовы словазлучэнняў і спараджэння сказаў, бо нарматыўнасць і дакладнасць маўлення вельмі шчыльна звязаны з заканамернасцямі ў фармальнай арганізацыі сказа.

Для ажыццяўлення ж навучальнага працэсу падчас заняткаў, прысвечаных праблемам сінтаксісу, неабходна, каб настаўнік (выкладчык) меў магчымасць абапірацца на тэарэтычна-метадалагічную базу, максімальна пазбаўленую няпэўных, спрэчных сітуацый, наяўнасць якіх у рэчышчы традыцыйнага вучэння пра члены сказа абумоўлена імкненнем яго заснавальнікаў да комплекснага ўліку характарыстык

членаў сказа і ідэяй пра ў цэлым сіметрычны характар суадносінаў паміж фармальным і сэнсавым бакамі сказа. Згаданая ж сіметрыя далёка не заўсёды вытрымліваецца і можа быць парушанай нават у тыповых сінтаксічных канструкцыях, таму спрэчных сітуацый у традыцыйнай тэорыі членаў сказа няма.

Адна з такіх сітуацый увасабляецца ў сказах тыпу *Сталіца Чэхіі – Прага*, гэта значыць у такіх, у якіх абодва галоўныя члены выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне або адзін з іх – інфінітывам. І ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве да гэтага часу застаецца спрэчнай сінтаксічная кваліфікацыя складнікаў граматычнай асновы падобных сказаў. Пры гэтым трэба зазначыць, што спрэчнымі з’яўляюцца не ўсе сказы з падобнай структурай. Да прыкладу, у вызначэнні дзейніка і выказніка ў сказе *Прага – сталіца Чэхіі* ніякіх разыходжанняў сярод сінтаксістаў няма: для любога даследчыка, якой бы пазіцыі ён ні трымаўся, *Прага* тут з’яўляецца дзейнікам, а *сталіца* – выказнікам. Разыходжанні ўзнікаюць, калі адзначаныя словы ідуць у адваротным парадку, як гэта мае месца ў сказе, прыведзеным у пачатку гэтага абзаца.

Сутнасць жа разыходжанняў фактычна зводзіцца да таго, што для адных тэарэтыкаў сінтаксісу змяненне парадку слоў у падобных сказах мае істотнае значэнне з пункту гледжання размеркавання роляў паміж імі (якое з іх дзейнік, а якое – выказнік), паколькі ў такім выпадку для тых самых слоў вельмі часта мяняюцца іх функцыі як тэмы і рэмы выказвання, разам з чым мяняецца і ў цэлым яго камунікацыйнае прызначэнне (і, такім чынам, у адным са сказаў сцвярджаецца пра тое, што Прага мае статус сталіцы, а ў другім – што сталіцай Чэхіі з’яўляецца менавіта Прага, а не які-небудзь іншы горад). Для другіх жа сінтаксістаў парадак слоў не мае значэння (або мае неістотнае), паколькі, як яны мяркуюць, паміж назоўнікамі застаюцца нязменнымі логіка-семантычныя суадносіны, якія можна адлюстраваць формулай “X з’яўляецца Y-ам”. І сапраўды, у якім парадку ні размясціць галоўныя члены сказа, у кожным выпадку быццам бы справядліва было б сцвердзіць, што Прага з’яўляецца сталіцай (Чэхіі), і наадварот, як бессэнсоўнае выглядае сцверджанне “Сталіца з’яўляецца Прагай”.

У гэтай сувязі, напрыклад, у дапаможніку М. Яўневіча і П. Сцяцко *Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы ў сказе Навінка тут – трактары, грузавікі* назоўнік *навінка* кваліфікуецца як выказнік, хоць і з’яўляецца відавочнай тэмай выказвання (“Навінка тут выяўлялася ў чым / уяўляла сабой што?”). Гэтае рашэнне абгрунтоўваецца тым, што ў сказе “назоўны склон назоўніка ў ролі выказніка можна замяніць творным склонам: <...> *Навінкай тут (былі) трактары, грузавікі*” [Яўневіч, Сцяцко 2006: 46].

Агульнаметадалагічную аснову пад апошнюю пазіцыю (назавем адпаведны падыход “вузкафармальным”) метадам “ад процілеглага” заклаў І. Распопаў, паспрабаваўшы давесці, што пры “традыцыйным «граматычным разборы» сказа” (ніжэй мы яго будзем называць комплексным падыходам) парушаецца адзін з асноўных прынцыпаў пабудовы навуковай тэорыі – прынцып кансеквентнасці. Непаслядоўнасць адзначанага падыходу, на яго думку, у тым, што пры такім разборы дзейнік і выказнік у розных паводле складу і будовы сказах вызначаюцца па-рознаму.

Так, з аднаго боку, у двухсастаўных сказах з дзеясловам-выказнікам або сказах іменнага ладу, у складзе якіх пры дапамозе звязкі злучаюцца назоўны (у функцыі дзейніка) і творны (у функцыі выказніка) склоны назоўнікаў, пры вызначэнні дзейніка і выказніка камунікацыйнае прызначэнне выказвання цалкам ігнаруецца. Таму, падкрэслівае даследчык, сказы *Все дети с интересом читают произведения Маршака* і *Произведения Маршака с интересом читают все дети* кваліфікуюцца як тоесныя паводле свайго складу і будовы. Аналагічным чынам судносяцца сказы *Иванов был командиром отряда* і *Командиром отряда был Иванов* (у выніку ў абодвух сказах першай пары, што натуральна, дзейнікам трэба прызнаваць словазлучэнне *все дети*, у другой – прозвішча *Иванов*).

Аднак зусім інакш, – адзначае І. Распопаў, – трактуюцца сказы іменнага і змяшанага (дзеяслоўна-іменнага) ладу, у складзе якіх галоўныя пазіцыі займаюць два назоўныя склоны назоўнікаў (параўн.: *Учитель – мой брат* і *Мой брат – учитель*), або інфінітыў і назоўнік (параўн.: *Поехать на Север – его мечта* і *Его мечта – поехать на Север*) <...>. Тут на першы план выступае ўжо момант камунікацыйнага прызначэння, і з улікам таго, пра што і што іменна ў іх паведамляецца, сказы, якія параўноўваюцца, кваліфікуюцца як розныя (нятоесныя) паводле свайго складу. Такім чынам, узнікае відавочная супярэчнасць: калі, грунтуючыся на прынятай трактоўцы апошніх прыкладаў, мы можам сцвярджаць, што дзейнік – гэта член сказа, які абазначае прадмет выказвання (тэму выказванага паведамлення), то ў адносінах да шэрагу першых прыкладаў (такіх, як: <...> *Командиром отряда был Иванов*) мы гэтага сцвярджаць ужо не можам (ясна, што ў падобных выпадках прадмет выказвання абазначаецца зусім не дзейнікам), г. зн. мае месца яўнае парушэнне прынцыпу кансеквентнасці [Распов 1976: 21–22].

Натуральна, што, адмаўляючы “непаслядоўную” пазіцыю, І. Распопаў мусіў прапанаваць нейкі, на яго погляд, найбольш рацыянальны і несупярэчлівы падыход у справе вызначэння дзейніка і выказніка. Гэты падыход быў выкладзены ім яшчэ ў папярэднім кнізе і быў заснаваны на прызнанні канструкцый тыпу *Поехать на Север – его мечта* і *Его мечта – поехать на Север* узаемна тоеснымі, а становішча ў іх

інфінітыва і назоўніка з пункту гледжання іерархіі сувязей, а таксама адносін, якія выражаюцца паміж інфінітывам і назоўнікам, – аналагічнымі тым, якія характарызуюць бяспрэчныя дзейнік і выказнік у канструкцыях шэрагу іншых тыпаў. Пры гэтым заяўленая аналогія “пацвярджаецца магчымым пераўтварэннем (пры выкарыстанні наяўнай звязкі) назоўнага склону назоўніка ў творны (параўн.: *Поехатъ на Север было его мечтой. – Его мечтой было поехать на Север*) паводле падабенства пераўтварэнняў нахштальт *Он инженер. – Он был инженером* і г. д.” [Распопов 1970: 54].

Магчымасць ажыццяўлення паказанай трансфармацыі, натуральна, мае пад сабой пэўны аб’ектыўны тэарэтычны грунт. Яго сутнасць у тым, што гэтая трансфармацыя абумоўліваецца логіка-семантычным значэннем кампанентаў структурнай схемы сказа. Гэтае значэнне раскрывае В. Бабайцава на прыкладзе аналагічнага сказа *Самое большое сокровище Сибири – леса*: “...слова *леса* абазначае суб’ект лагічнага суджэння, выражае прыватнае, з’яўляецца носьбітам прыметы, а слова *сокровище* – гэта прэдыкат, агульнае, прымета, кваліфікацыя” [Бабайцева 2011: 78].

Таму не выглядае выпадковым той факт, што ў наступныя гады фармальнае магчымасць замены формай творнага склону аднаго з галоўных членаў сказа, выражаных граматычна незалежнымі формамі, стала ўспрымацца і выкарыстоўвацца шэрагам мовазнаўцаў як першасны і практычна адзіны крытэрыі і сродак выяўлення выказніка ў сказах падобнага тыпу. У выніку некаторыя з сінтаксістаў у наш час на значнасці формулы “X з’яўляецца Y-ам” у справе вызначэння дзейніка і выказніка ў сказах разгледанага тыпу настойваюць катэгарычна і безапеляцыйна. Праілюстраваць гэта можна сцверджаннямі расійскага мовазнаўцы В. Чупашавай. Яна лічыць, што паколькі “пазіцыю дзейніка здольны займаць назоўнік толькі ў назоўным склоне, а пазіцыю выказніка – і ў назоўным, і ў творным (гэтак званы творны прэдыкатыўны)”, значыць, “для распазнавання галоўных членаў трэба пераўтварыць сказ так, каб адзін з назоўных склонаў назоўнікаў замяніўся творным: гэты назоўнік і будзе выказнікам”. А далей у яе ідзе самае паказальнае: “Уводзім у сказ звязку *являются* (толькі яе!): <...> *Их* [аспірантаў. – В. Ч.] *специальность – русская литература*. (А. Эфрос) – *Русская литература является их специальностью* (няправільна: *Специальность является русской литературой*). Значыць, *литература* – дзейнік, а *специальность* – выказнік” [Чупашева 2005] (з шэрагу прыкладаў, прыведзеных аўтаркай, мы пакінулі адзін – найбольш праблемны і паказальны).

Але трэба адзначыць, што фармальнае прыныцц кансеквентнасці пры вырашэнні разгледанай праблемы не парушаюць і сінтаксісты, якія ў сказах, аналагічных апошняму, дзейнік і выказнік вызначаюць

з адваротным вынікам. Так, калі Л. Бурак сцвярджае, што “граматычная функцыя парадку слоў заключаецца ў тым, што ад месца, якое займае тое ці іншае слова ў сказе, залежыць яго сінтаксічная функцыя” [Бурак 1987: 136], то ён прыходзіць да высновы, што ў сказе “*Мінск – сталіца БССР* на першым месцы знаходзіцца дзейнік, на другім – выказнік; пры адваротным парадку слоў *Сталіца БССР – Мінск* папярэдні выказнік становіцца дзейнікам, а дзейнік – выказнікам” [Бурак 1987: 137]. Дарэчы, на важнасці парадку слоў пры вызначэнні дзейніка і выказніка рабілі акцэнт і іншыя мовазнаўцы, параўн.:

Яго [парадку слоў. – В. В.] роля тым важнейшая, чым менш маецца іншых сродкаў, якія пазначаюць форму выказніка (творны склон назоўніка, дзеяслоўныя звязкі ў спрагальных формах, часціцы-звязкі). Асабліва важны парадак слоў пры нулявой форме звязкі *быть* і назоўным склоне назоўніка; напрыклад: – *Вообще изучать краски и свет, милый вы мой, – наслаждение* (Пауст.). У такіх сказах адноснае становішча дзейніка і выказніка (прэпазіцыя дзейніка) з’яўляецца граматычна значным [Лекант 1986: 52].

Праўда, калі Л. Бурак быў схільны бачыць парадак слоў у тым ці іншым сказе проста як факт, то П. Лекант адрозніваў сказы з “натуральным” парадкам слоў ад тых, дзе ўзаемнае размяшчэнне дзейніка і выказніка падпала свядомай інверсіі (за якой і трэба бачыць зыходны, “сапраўдны” парадак)¹. І таму калі Л. Бурак у сказе *Вялікае шчасце для чалавецтва – будаваць слова шчасце* вызначае як дзейнік, а *будаваць* – як выказнік [Бурак 1987: 55], то П. Лекант у аналагічным сказе *Наслаждение – изучать краски и свет* першае слова ўважае за выказнік, а ўжо інфінітыў лічыць дзейнікам (пры ўмове моцнага інтанацыйнага падкрэслівання слова *наслаждение*) [Лекант 1986: 52–53].

І сярод двух азначаных супрацьлеглых рашэнняў лагічным, мэтазгодным, а таму і слушным варта прызнаць другое (з дэталёвым абгрунтаваннем яго яўнай перавагі можна азнаёміцца ніжэй). А гэта падказвае нам, што замыкацца на нейкай адной прыкмеце, адным аспекце сказа (на адной “формуле рашэння”) пры вызначэнні дзейніка і выказніка, выражаных граматычна раўназначнымі формамі, нельга. Таму ў гэтай справе неабходны комплексны падыход.

¹ Трэба мець на ўвазе, што не кожнае ўзаемнае перамяшчэнне галоўных членаў у сказе можна лічыць інверсіяй. Так, у адным з акадэмічных выданняў беспадстаўна падаецца як прыклад інверсіі другі сказ адносна першага, а таму і выказнік у другім сказе вызначаецца без пераканаўчых аргументаў, параўн.: “У сказе, дзе абодва галоўныя члены выражаны назоўнікам у назоўным склоне, выказнік звычайна знаходзіцца ў постпазіцыі: *Мінск – сталіца БССР*. Аднак пры інверсіі ён аказваецца ў прэпазіцыі: *Сталіца БССР – Мінск*” [Беларуская граматыка 1985–1986, II: 130].

Такі падыход, у прыватнасці, вынікае з распрацаванага В. Бабайцавай кірунку сінтаксісу, названага ёю структурна-семантычным.

Спецыфічнай асаблівасцю структурна-семантычнага кірунку, якая адрознівае яго ад аднааспектных даследаванняў, з'яўляецца шматаспектнае даследаванне і апісанне сінтаксічных адзінак, у прыватнасці простага сказа. <...> Асноўныя ўласцівасці простага сказа выяўляюцца пры апісанні яго лагічнага, структурнага, семантычнага і камунікацыйнага аспектаў [Бабайцева 2010: 64].

Як зазначае аўтарка,

з чатырох аспектаў сказа найбольш важныя для кваліфікацыі сказаў / выказванняў структурны і семантычны, аб'яднанне якіх і дазволіла вызначыць разгляданы кірунак як структурна-семантычны, улічваючы, што лагічны аспект сказа знаходзіць выражэнне ў структуры і семантыцы, а камунікацыйны – дапаўняе семантыку сказа актуалізацыйнай камунікацыйнага цэнтра [Бабайцева 2010: 67].

Пры гэтым

члены сказа суадносяцца ў нейкіх уласцівасцях і з кампанентамі лагічнай фразы, і з кампанентамі структурных схем, і з кампанентамі семантычнай структуры сказа, і з кампанентамі актуальнага члянэння сказа, але не могуць быць атаясамлены ні з першым, ні з другім, ні з трэцім, ні з чацвёртым [Бабайцева 2010: 68].

Як бачым, гэта якраз тая пазіцыя, пры якой улічваецца камунікацыйнае прызначэнне выказвання. Прычым паказальна, што такі падыход дазваляе не толькі размяжоўваць, “бачыць па-рознаму” сказы з тым самым наборам словаформаў, але з рознай іх паслядоўнасцю, а і мець розныя рашэнні нават для цалкам аднолькавых структур з аднолькавым іх лексічным напаўненнем. Так, В. Бабайцава мяркуе, што сказы тыпу *Самое большое сокровище Сибири – леса* або *Лучший подарок – книга* не дапускаюць адназначнага рашэння па-за кантэкстам, а значыць, у розных кантэкстах адны і тыя ж словы ў іх могуць быць то дзейнікам, то выказнікам [Бабайцева 2011: 78–79]. Безумоўна, магчымасць такой тонкай дыферэнцыяцыі сказаў апрыёры выглядае, прынамсі ў пэўных адносінах, як выйгрышны фактар.

У рэчышчы тэорыі В. Бабайцавай знаходзяцца і падыходы шэрагу іншых сінтаксістаў, прэзентаваныя як у навучальных дапаможніках, так і ў спецыяльных даследаваннях (ва ўсякім разе, тыя падыходы, якія далей будуць намі адзначаны, у поўнай меры або ў сваёй аснове не супярэчаць тэорыі В. Бабайцавай – галоўным чынам таму, што ў іх улічваецца камунікацыйная скіраванасць сказа, яго тэма-рэматычны

падзел). Больш за тое, у некаторых працах прапануюцца пэўныя рашэнні для канкрэтных тыповых сітуацый і нават амаль вычарпальныя методыкі вызначэння дзейніка і выказніка з улікам розных нюансаў.

Так, заслугоўвае ўвагі праца З. Данільчык, якая сцвярджае, што ў сказах, дзе адзін з галоўных членаў – інфінітыў, а другі – назоўнік у назоўным склоне, пры вызначэнні дзейніка і выказніка “неабходна <...> ўлічваць: 1) семантыку назоўнікаў, што ўступаюць у прэдыкатыўныя адносіны з інфінітывам; 2) наяўнасць пры гэтых назоўніках розных дадатковых элементаў (часціц, атрыбутыўных кампанентаў); 3) ролю інтанацыі” [Данільчык 1995: 68]. Пры гэтым яна заўважае:

...сярод назоўнікаў, якія разам з інфінітывам выступаюць у ролі галоўных членаў сказа, вылучаюцца дзве семантычныя групы: 1) назоўнікі са значэннем эмацыянальнай, якаснай ацэнкі (*прыемнасць, радасць, шчасце, пакута, бяда, гора, гонар* і інш.); 2) абстрактныя назоўнікі з лексічна аслабленым значэннем, якія функцыянуюць як з атрыбутыўнымі кампанентамі, так і без іх (*абавязак, задача, занятак, звычай, мэта, падзея, работа, рэч, справа, штука* і інш.). Назоўнікі першай групы, якія ўступаюць у прэдыкатыўныя адносіны з інфінітывам, выконваюць ролю выказніка незалежна ад размяшчэння назоўніка адносна інфінітыва, бо значэнне якаснай ацэнкі выступае выразна і вылучае гэты субстантыў як камунікатыўны цэнтр. Напрыклад: “Прыемнасць – пазнаёміцца з чалавекам ветлым, радасць – пагутарыць з разумным, удача – знайсціся ў патрэбе са смелым, шчасце – жыць, працаваць з чалавекам сумленным” (М. Танк) [Данільчык 1995: 68–69].

Што да назоўнікаў другой групы, то яны, паводле слухнага меркавання даследчыцы, не заўсёды выконваюць функцыю выказніка. Таму, каб размежаваць сінтаксічную ролю інфінітыва і назоўніка, патрэбна ўлічваць наступныя акалічнасці:

Па-першае, калі назоўнік займае постпазіцыйнае становішча адносна інфінітыва, то ён заўсёды выконвае ролю выказніка незалежна ад спосабу выражэння атрыбутыўнага кампанента пры ім. <...> Па-другое, калі атрыбутыўны кампанент пры назоўніку, што займае прэпазіцыйнае становішча адносна інфінітыва, выражаецца адносным прыметнікам, прыналежным займеннікам або назоўнікам, то гэтае спалучэнне не выдзяляецца лагічным націскам, не вылучаецца як камунікатыўны цэнтр, гэта значыць не выконвае функцыі выказніка. Гэтую ролю будзе выконваць інфінітыў. Напрыклад: “<...> Наша задача – усямерна дапамагаць Чырвонай арміі” (М. Лобан). Па-трэцяе, тое ж адбываецца і ў сказах, калі прэпазіцыйны назоўнік зусім не мае пры сабе атрыбутыўнага кампанента. Напрыклад: “Задача – разведаль, ці стаіць каля кнігаўскага млына варта: калі так, без шуму зняць яе” (І. Гурскі). Іншы малюнак назіраецца ў канструкцыях, дзе назоўнікі маюць пры сабе атрыбутыўныя кампаненты, выражаныя якаснымі прыметнікамі. Спалучэнні “назоўнік + атрыбутыўны кампанент”

(ці “атрыбутыўны кампанент + назоўнік”) заўсёды выконваюць функцыю выказніка незалежна ад размяшчэння іх адносна інфінітыва, бо менавіта ацэначныя атрыбутыўныя кампаненты “дапамагаюць” спалучэнню стаць выказнікам. Напрыклад: “Цяжкі абавязак – быць мужам студэнткі” (І. Шамякін) [Данільчык 1995: 70].

Прымаючы ў цэлым выкладзеныя вышэй сцверджанні, мусім усё ж адно з іх удакладніць: як нам бачыцца, у сказах накшталт *Наша задача – рыхтаваць сабе кадры ў адпаведным кантэксте* можна-такі паставіць лагічны націск на прыналежным займенніку, а ў такім разе менавіта прэпазіцыйны кампанент будзе выказнікам, а інфінітыў у постпазіцыі – дзейнікам. Таму парады, распрацаваныя З. Данільчык, было б дарэчы дапоўніць універсальным палажэннем іншага плану, прапанаваным М. Панюшавай:

Калі адзін з галоўных членаў выражаны інфінітывам, а другі – назоўнікам у назоўным склоне, то дзейнік вызначаецца ў залежнасці не ад парадку слоў, а ад сэнсу сказа. Напрыклад, у сказе “Какое же счастье быть земским врачом! <...>” сцвярджаецца, што быць земскім урачом – гэта ёсць шчасце, а не наадварот [Современный русский язык 1979: 32–33].

Такім чынам, можна зрабіць наступнае прамежкавае падагульненне: на працягу апошніх больш чым пяці дзясяткаў гадоў ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве склаліся і супрацьстаяць адзін другому два асноўныя падыходы ў размеркаванні сінтаксічных роляў паміж двума назоўнікамі, якія выражаны формамі назоўнага склону (або назоўнікам і незалежным інфінітывам) і складаюць граматычную аснову двухсастаўнага сказа. Адзін з падыходаў замыкаецца на логіка-семантычным аспекце сказа і мае ў якасці перавагі (ва ўсякім разе, так сцвярджаюць яго прыхільнікі) магчымасць падвядзення любых лексічных камбінацый галоўных членаў сказа пад адзіную стандартную формулу “X з’яўляецца Y-ам”, што ў сваю чаргу дае ўжо магчымасць лёгка, на фармальнай аснове ажыццяўляць іх сінтаксічную кваліфікацыю праз названую формулу.

У межах жа другога падыходу бяруцца пад увагу ўсе аспекты сказа, у тым ліку камунікацыйны, што дае магчымасць праз вызначэнне дзейніка і выказніка выяўляць канкрэтную мэту выказвання, а дзякуючы гэтаму – і яго рэальны сэнс; дазваляе прэзентаваць галоўныя члены сказа практычна з вычарпальнай іх характарыстыкай.

Суадносячы два гэтыя падыходы чыста абстрактна з мэтай абрання аднаго з іх як больш мэтазгоднага, дарэчы было б дапусціць, што ў якасці такога мог бы быць прызнаны другі як больш ахопны, а таму яго можна было б ацэньваць як падыход, што характарызуецца найбольшай вытлумачальнай сілай. Але пры гэтым неабходна было б упэўніцца

ў тым, што апора гэтага падыходу на шматаспектнасць не прыводзіць да ўнутрана супярэчлівых, непаслядоўных рашэнняў.

Што да апошніх, то нельга не адзначыць, што ў некаторых аўтараў, якія дэкларатыўна ці хоць бы няяўна ўлічваюць тэма-рэматычны падзел выказвання пры вызначэнні дзейніка і выказніка, сапраўды назіраюцца выпадкі непаслядоўнасці. Напрыклад, у дапаможніку Н. Валгінай для абодвух сказаў з пары *Логика – наука о законах мышления* і *Наука о законах мышления – логика* дзейнікам лічыцца прэпазіцыйны кампанент, паколькі менавіта ён з’яўляецца тэмай выказвання. Але ў сказе *Самое трудное – принять решение*, які мы схільныя бачыць як граматычна аднатыпны ў адносінах да ўсіх тых сказаў, якія з’яўляюцца аб’ектам разгляду ў гэтым артыкуле, паколькі форма найвышэйшай ступені параўнання прыметніка *самое трудное* з’яўляецца тут субстантываванай, аўтарка лічыць прэпазіцыйны кампанент ужо выказнікам. З такім размеркаваннем роляў паміж складнікамі сказа можна было б і пагадзіцца, калі дапусціць, што ў ім мае месца інверсія, якую абазначаў бы цалкам магчымы лагічны націск на слоўце *трудное*, што рабіла б гэты прыметнік рэмай выказвання. Аднак жа Н. Валгіна сама адзначае, што выказнік *самое трудное* з’яўляецца тут тэмай [Валгіна 2003: 144, 146]².

Таксама незразумелую для нас непаслядоўнасць у кваліфікацыі адпаведных кампанентаў сказа як дзейніка і выказніка сустракаем у адной з прац І. Шумскай. Так, калі даследчыца размяжоўвае дзве групы назоўнікаў, якія ўступаюць у прэдыкатыўныя адносіны з інфінітывам, і пры гэтым канстатуе, што “прэпазіцыйныя назоўнікі з нейтральным значэннем часцей выступаюць у якасці дзейніка, асабліва калі ўжываюцца без азначэнняў: *задача, мэта, дэвіз, абавязак, загад, занятак, талент, указанне* і інш.” [Шумская 1977: 30], – то гэта лагічна (гл. вышэй ацэнку падобных назоўнікаў, дадзеную ім З. Данільчык). Таксама лагічна, калі кваліфікуюцца ўжо як выказнікі назоўнікі з ацэначным значэннем – напрыклад, назоўнік *шчасце* ў сказе *Якое шчасце – выznaць мару і чуць заўжды яе агонь!* (К. Кірэенка) [Шумская 1977: 30]. Аднак неапраўданым бачыцца меркаванне І. Шумскай, паводле якога аднесеныя ёю да асобай групы “назоўнікі, якія страцілі сваё першапачатковае значэнне: *справа, рэч, правіла, шутка* (напэўна, маецца на ўвазе *штука*. – В. В.), *звычай, падзея, мудрасць* і інш.” – пры інфінітыве-дзейніку “заўсёды

² Дарэчы, В. Бабайцава ў падобным сказе *Самое главное – здоровье* прадказальна, а таму, як на наш погляд, лагічна і апраўдана дзейнікам лічыць тэму выказвання, а выказнікам – рэму. Праўда, заснавальніца структурна-семантычнага сінтаксісу дапускае, зноў жа слушна, што вызначыць, што ў пададзеным сказе з’яўляецца тэмай, а што – рэмай, без уліку кантэксту немагчыма (гэта мы ўжо адзначалі вышэй у некалькі інакшай падачы) [Бабайцева 2011: 79].

выконваюць функцыю выказніка". Як неапраўданы і сказ-прыклад, якім ілюструецца ўжыванне назоўніка *правіла* нібыта ў функцыі выказніка: *Па-мойму, галоўнае правіла, якога трэба трымацца паэту і цяпер, як і тады, – старацца пісаць прасцей* (І. Мележ. *Подых навальніцы*) [Шумская 1977: 31].

Напрошваецца дапушчэнне, што неапраўданыя, з нашага пункту гледжання, сцверджанні ў Н. Валгінай і І. Шумскай вынікаюць з таго, што пры вызначэнні сінтаксічнай функцыі назоўніка як аднаго з галоўных членаў сказа яны перабольшваюць ролю якасных прыметнікаў як азначэнняў пры гэтых назоўніках, кваліфікуючы апошнія ў выніку як выказнікі. Бо “нельга лічыць, што ўсе якасныя прыметнікі змяшчаюць ацэначны кампанент” [Мао 2018: 143]. І нават той ці іншы прыметнік, які ў адным кантэксце выступае як ацэначны, у іншым можа не выражаць ацэнкі і нават ужывацца ў значэнні адноснага. Таму і яшчэ адзін сказ, прыведзены І. Шумскай з мэтай даць прыклад прэпазіцыйнага назоўніка ў функцыі выказніка, не выглядае дарэчным. Хоць тэма і рэма ў сказе *Святы закон медыцыны – рабіць усё мажлівае і немажлівае, каб уратаваць жыццё чалавеку незалежна ад таго, у якім стане ён трапіў у бальніцу* з улікам магчымых для яго кантэкстаў, як мы лічым, могуць быць вызначаны па-рознаму – з супрацьлеглымі вынікамі, у сувязі з чым пры адным з вынікаў слова *закон* можна-такі прызнаць выказнікам, але гэты сінтаксічны статус для названага назоўніка будзе абумоўлівацца зусім не наяўнасцю пры ім прыметніка *святы*. Бо ні ў водным выпадку (ні пры якім варыянце тэма-рэматычнага падзелу), насуперак сцверджанню даследчыцы, лагічны націск у прыведзеным сказе не падае на згаданае азначэнне. А менавіта ж за кошт гэтага лагічнага падкрэслівання, як сцвярджаецца ў артыкуле і што лагічна само па сабе, “камунікатыўная значнасць спалучэння [якаснага прыметніка і назоўніка. – В. В.] узрастае” [Шумская 1977: 30], што і павінна сведчыць пра функцыю выказніка для адпаведнага назоўніка. Што ж да семантыкі прыметніка *святы* і яе сувязі з адсутнасцю лагічнага вылучэння гэтага азначэння, то відавочна, што ў прыведзеным сказе слова *святы* ўжыта ў значэнні, пазбаўленым ацэначнай канатацыі: ‘непарушны; такі, які патрабуе безумоўнага выканання’.

На кантрасце з прыведзенымі вышэй двума апошнімі сказамі як непрыдатнымі ў якасці прыкладаў для прэпазіцыйнага назоўніка ў якасці выказніка, у якіх названая сінтаксічная роля субстантыва нібы абумоўліваецца якасным прыметнікам пры ім, варта паглядзець на сказы, якімі апісаная сітуацыя ілюструецца ў згаданым вышэй артыкуле

З. Данільчык:

Ох, і нялёгкая ж гэта справа – купіць (М. Ткачоў); Не хацелася выходзіць з камеры, бо не вялікая прыемнасць пражыцца на сонцы і глытаць гарачае паветра (М. Машара); Самая цяжкая хвароба – ззубіць сям'ю, а тым больш адначасна і жонку, і дзяцей (П. Кавалёў); Найскладанейшая задача – такога сома злавіць (А. Савіцкі); Увогуле, прыгожы і добры гэты звычай – дарыць кветкі (“Маладосць”) [Данільчык 1995: 71].

Даволі відавочна, што ў кожным з гэтых сказаў якасны прыметнік пры назоўніку ў назоўным склоне патрабуе інтанацыйна-сэнсавага вылучэння, і гэты абумоўлена тут тым, што кожны з гэтых якасных прыметнікаў яшчэ і выразна ацэначны. А, са свайго боку, ацэначнасць і факт сэнсава-інтанацыйнага вылучэння абумоўліваюць і функцыю адпаведнага атрыбутыўна-субстантыўнага спалучэння – быць для выказвання інфармацыйным цэнтрам, выступаць кваліфікатарам у адносінах да прадмета паведамлення, што, у сваю чаргу, лагічна стасуецца з прызначэннем выказніка, характарам і прынцыпам яго суадносінаў з дзейнікам.

Разам з тым відавочны і той факт, што наяўнасць ацэначнай канатацыі ў атрыбутыўна-субстантыўных спалучэннях у сказах падобнага тыпу шчыльна стасуецца з выкананнем імі функцыі рэмы выказвання. А таму калі для абодвух галоўных членаў сказа іх фармальнае выражанасць не дыктуе іх кваліфікацыі як нейкіх іншых членаў сказа, рацыянальным рашэннем было б вызначаць выказнік і дзейнік у тым ліку на падставе тэма-рэматычнага падзелу выказвання. Прычым для многіх сказаў улік іх камунікацыйнай скіраванасці можа адыгрываць вырашальную ролю. Зрэшты, менавіта на гэтым настойвае В. Бабайцава, што намі адзначалася пры прадстаўленні яе падыходу і што, у прынцыпе, павінна выключыць любыя праявы непаслядоўнасці ў вызначэнні дзейніка і выказніка пры аналізе сказаў разгледанага тут тыпу з любым іх лексічным напаўненнем. А значыць, комплексны падыход у справе вызначэння дзейніка і выказніка ёсць падставы лічыць цалкам мэтазгодным. Дарэчы, выпадкі непаслядоўнасці пры выкарыстанні названага падыходу ў гэтай справе адзначаюцца якраз у тых спробах аналізу сказаў, у якіх у недастатковай ступені бярэцца пад увагу фактар тэма-рэматычнага падзелу выказвання.

Але, як ужо адзначалася вышэй, пэўнасць у вызначэнні тэмы і рэмы выказвання нярэдка можа быць дасягнута толькі пры ўліку кантэксту, у якім ужыты той ці іншы сказ. Разам з тым нельга не адзначыць і таго, што кантэкст насамрэч абумоўлівае і іншыя характарыстыкі сказа, прычым мы лічым неабходным сцвердзіць, што ў тым ліку і тыя, якія бяруцца за аснову пры вызначэнні дзейніка і выказніка прадстаўнікамі “вузкафармальнага” падыходу. У прыватнасці, як мы лічым, асаблівасцямі

кантэксту нярэдка можа вызначацца логіка-семантычная структура сказа, а разам з ёю і формула яго граматычнай трансфармацыі, праз якую можна праясніць функцыі галоўных членаў сказа: які з іх з'яўляецца дзейнікам, а які – выказнікам.

З апошняга нашага сцверджання вынікае дапушчэнне, што ў працэдуры ідэнтыфікацыі граматычна незалежных кампанентаў сказа як дзейніка і выказніка можна не абмяжоўвацца як праверачнай толькі формулай трансфармацыі “X з’яўляецца Y-ам”, як на гэтым катэгарычна настойвае, напрыклад, В. Чупашава, а, наадварот, варта задзейнічаць і альтэрнатыўныя формулы. Але перш чым прапанаваць якую-небудзь з такіх альтэрнатыўных формул, прапануем уявіць наступны, досыць імаверны, дыялог:

- Дзе ўладкаваўся на працу твой калега?
- У сталіцы Турцыі.
- О, цудоўна! Мне таксама давялося пабываць у Стамбуле.
- Але сталіца Турцыі не Стамбул!
- Ты хочаш сказаць, што туркі называюць гэты горад трошкі інакш – Істанбулам?
- Не. Проста сталіца Турцыі – гэта зусім іншы горад.
- Вось як! Але я іншых турэцкіх гарадоў не ведаю. То якая сталіца ў Турцыі? Як яна называецца?
- Сталіца Турцыі называецца Анкарай.
- Што ж, цяпер буду ведаць. Сталіца Турцыі – Анкара!

Як бачым, два апошнія сказы, што маюць у сваім складзе словазлучэнне *сталіца Турцыі*, паводле рэальных суадносін у межах пададзенага дыялогу выяўляюць ідэнтычны змест, а таму, паколькі абодва яны, калі не ўлічваюць звязку, маюць аднолькавае лексічнае напаўненне, адзін з іх можа быць прызнаны граматычным трансформам другога. Гэта можна сцвярджаць у тым ліку на той падставе, што ўжытая трансфармацыя (абазначым яе формулай “X называецца Y-ам”) не можа быць ацэнена як прынцыпова больш “насычаная” зместам у параўнанні з трансфармацыяй “X-ом з’яўляецца Y”, паколькі кампаненты формул *назваецца* і *з’яўляецца* ў праекцыі на сказ, у якім прэдыкатыўны цэнтр складаюць словы *сталіца* і *Анкара*, узаемавыключальныя, тады як, напрыклад, для сказаў накшталт *Такія паводзіны называюцца свінствам* звязкі *назваецца* і *з’яўляецца*, наадварот, могуць быць узаемазамяняльнымі. Разам з гэтым першая з названых формул трансфармацыі значна больш адэкватна перадае рэальны змест зыходнага сказа ў параўнанні з альтэрнатыўнай, якая дае трансформ *Сталіцай Турцыі з’яўляецца Анкара*.

Якая можа быць падстава, каб сцвярджаць, што змест зыходнага сказа *Сталіца Турцыі – Анкара*, асабліва з улікам кантэксту, у якім

ён у нас разглядаецца, не зусім адэкватна перадаецца трансформам *Сталіцай Турцыі з'яўляецца Анкара*? Мы мяркуем, што, для таго каб сцвярджаць, што нешта з'яўляецца чымсьці, неабходна ведаць пра гэтае нешта як пра факт, а інакш проста не будзе прадмета думкі, якому ў прыведзеным апошнім сказе павінен адпавядаць назоўнік *Анкара*. Але адзін з суразмоўцаў, як вынікае з дыялогу, пра існаванне Анкары як горада не ведаў, таму, прамаўляючы заключны сказ дыялогу, ён фактычна канстатаваў для сябе суаднесенасць з тэмай выказвання (канцэптам “сталіца Турцыі”) не самога канкрэтнага горада, а толькі яго назвы. І гэта зусім лагічна стасуецца і з формай зададзенага ім пытання (*Як яна называецца?*), і з адказам яго суразмоўцы (*Сталіца Турцыі называецца Анкарой*).

Такім чынам, сказы накшталт *Сталіца Турцыі – Анкара*, як бачым, могуць граматычна трансфармавацца не толькі паводле адной формулы, паколькі паміж іх галоўнымі членамі могуць выражацца розныя сэнсавыя адносіны, што вымагае выкарыстання і р о з н ы х з в'яз а к. Магчымасць жа задзейнічання альтэрнатыўнай формулы пераўтварэння сказа, у прыватнасці такой, як “X называецца Y-ам” для згаданага вышэй сказа, паказвае, што і пры выкарыстанні граматычнай трансфармацыі ў якасці верыфікацыйнага прыёму можна атрымаць вынік, пры якім той з галоўных членаў сказа, які ў суадносінах з іншым галоўным членам “знешне” выглядае як яго кваліфікатар (у нашым выпадку – *сталіца (Турцыі)*), тым не менш вымагае прызнання сябе як граматычнага дзейніка.

Да гэтага трэба дадаць, што калі мы вышэй сцвярджалі пра тое, што трансформ *Сталіца Турцыі называецца Анкарой* больш адэкватна перадае рэальны змест зыходнага сказа *Сталіца Турцыі – Анкара* ў параўнанні з трансформам *Сталіцай Турцыі з'яўляецца Анкара*, то пад рэальным зместам мы мелі на ўвазе ў тым ліку і логіка-семантычную структуру сказа. І гэтым мы хочам сказаць, што ў зыходным сказе *Сталіца Турцыі – Анкара* (прычым узятым ужо нават не толькі ў кантэксце прыведзенага дыялогу) лагічны прэдыкат увасабляецца зусім не ў словазлучэнні *сталіца Турцыі*, а ў назоўніку *Анкара*. Гэта пацвярджаецца таксама найбольш адпаведным для гэтага сказа-сцверджання пытаннем (гл. пададзены вышэй згенераваны намі дыялог): “Якая сталіца Турцыі?”. Параўнаем з аналагічнымі пытаннямі і адпаведнымі ім сцверджаннямі: “Якога росту Андрэй?” – “Андрэй высокі”; “Якога колеру фламінга?” – “Фламінга ружовы”; “Якая твая сястра?” – “Мая сястра добрая”. І калі хтосьці не прымае нашага меркавання пра аналагічны характар пар прыведзеных тут сцверджанняў і пытанняў да іх, то мы вымушаны выказаць наступную заўвагу, якая мае прынцыповае значэнне ў падыходзе да разгляданай праблемы: не прызнаваць

аднолькавай логіка-семантычнай структуры для пытанняў “Якая твая сястра?” і “Якая сталіца Турцыі?”, а таксама для сцверджанняў “Мая сястра добрая” і “Сталіца Турцыі – Анкара” – значыць ацэньваць **не логіка-семантычны** бок гэтых пытанняў і сцверджанняў, а іх **дэнататыўны** бок.

Гэтым мы хочам сказаць, што калі спараджаецца выказванне, моўца не заўсёды мае намер адлюстраваць тую рэальную сітуацыю, ад якой ён адштурхоўваецца, самым непасрэдным чынам, у яе першаснай, самай істотнай сутнасці. Таму пазамоўная рэальнасць не заўсёды становіцца сапраўдным зместам выказвання, у якім бы аспекце мы ні разглядалі сказ, акрамя дэнататыўнага. Так, калі мы спараджаем сказ *Анкара – сталіца Турцыі*, то суадносіны паміж лагічным суб’ектам і прэдыкатам адпаведнага гэтаму сказу суджэння адлюстроўваюць рэальную сітуацыю, грунтуюцца на ёй непасрэдна. Але калі спараджаецца сказ *Сталіца Турцыі – Анкара*, то гэта сведчыць пра тое, што моўца выкарыстоўвае аб’ектыўную пазамоўную сітуацыю толькі як зыходны “матэрыял”, а “канфігурацыя” суадносінаў лагічнага суб’екта і прэдыката суджэння (гэтак званая прапазіцыя) зведвае пераразмеркаванне іх роляў адносна таго стану, пры якім суб’ект і прэдыкат больш “шчыльна” былі “прыкладзены” да адпаведных дэнататаў.

У якасці прыкладу, які пацвярджае, што “дрэйф” лагічнага суб’екта і прэдыката, “прывязаных” да адной і той жа дэнататыўнай сітуацыі, у прынцыпе магчымы, можна прывесці выпадак, які ў логіцы называецца канверсіяй суджэння. Так, суджэнне “Усе акулы з’яўляюцца рыбамі” можа быць пераўтворана ў новае без змянення зыходнага “стану рэчаў”: “Некаторыя рыбы з’яўляюцца акуламі”. Тое, што змяненне аднаго суб’екта на іншы суправаджаецца заменай квантара “ўсе” на квантар “некаторыя”, лічыцца неістотным для структуры суджэння, паколькі логіка “не бярэ пад увагу змест мыслення і займаецца толькі яго формай” [Гусев 2003: 50]. Можна прывесці прыклад і трошкі іншага плану, без замены квантараў: “Чалавек смертны” > “Смерць – прыкмета ўсіх людзей” (тут трэба мець на ўвазе, што форма адзіночнага ліку назоўніка *чалавек* у сказе, якім выражаецца першае суджэнне, не супярэчыць множнаму характару адпаведнага дэнатата). А пара суджэнняў “Скончыўся жнівень” > “Пачаўся верасень” увогуле дэманструе магчымасць выкарыстання зусім іншых суб’екта і прэдыката для выражэння той самай дэнататыўнай сітуацыі. Такім чынам, гэта ўсё азначае, што і пару сказаў *Анкара – сталіца Турцыі vs Сталіца Турцыі – Анкара* трэба разглядаць як два розныя суджэнні з рознымі прапазіцыямі, дзе з адным і тым жа дэнататам “Анкара” суадносіцца ў адным выпадку лагічны суб’ект суджэння (і таму назоўнік *Анкара* слухна лічыцца дзейнікам у адпаведным сказе), а ў другім – лагічны

прэдыкат сужэння (і таму назоўнік *Анкара* ў другім сказе яшчэ і з гэтай прычыны варта кваліфікаваць як выказнік).

Калі вярнуцца да пары сказаў *Поехат на Север – яго мечта vs Его мечта – поехать на Север*, якія аналізаваліся І. Распопавым, і таксама разгледзець іх як прыклад канверсіі сужэння, то для апошняга з іх можна атрымаць, напрыклад, такія граматычныя трансформы: *Его мечта заключаецца в поездке на Север; Его мечта – это поездка на Север* або *Его мечта заключаецца в том, чтобы поехать на Север* (у апошнім выпадку мае месца заўважнае ўскладненне фармальнай структуры сказа пры атрымнанні трансформа, тым не менш яно не пазбаўляе трансфармацыю выключна граматычнага характару). Што ж да акцэнтавання ўвагі І. Распопавым на магчымасці пераўтварэння зыходнага сказа *Его мечта – поехать на Север* перш за ўсё ў трансформ *Его мечтой было поехать на Север*, то, як сведчаць выкладзеныя вышэй прыклады трансформаў, такі спосаб з’яўляецца ўсяго адным з некалькіх і таму нічога не даказвае. Як нельга нічога даказаць, напрыклад, магчымасцю пераўтварэння сказа *Знакаміты архітэктар праектуе палац* у трансформ *Палац праектуецца знакамітым архітэктарам*, бо і тут лагічны суб’ект “архітэктар”, застаючыся ім у абодвух выказваннях, у адным выпадку выконвае функцыю граматычнага дзейніка, а ў другім “не супраць” набыць форму творнага склону і выступіць у ролі дапаўнення. І гэты апошні сказ з’яўляецца хрэстаматыйным прыкладам магчымасці несупадзення гэтак званай глыбіннай структуры сужэння з яго паверхневай структурай, г. зн. ужо з граматычнай структурай сказа.

З другога ж боку, калі, засноўваючыся на “вузкафармальным” падыходзе, пры аналізе такога сказа, як, напрыклад, *Ідэя архітэктара – паказаць велічнасць асобы героя*, паспрабаваць абaperціся на яго трансформ *Паказ велічнасці асобы героя з’яўляецца ідэяй архітэктара*, то мы, па-першае, сутыкнемся фактычна з ненатуральным сказам (хутчэй, нават з бессэнсоўным), а па-другое, такі сказ выразна нам пакажа, што кваліфікаваць слова *ідэя* (як у зыходным сказе, так і ў яго трансформе) як выказнік было б гэтак жа ненатуральна, паколькі яно не нясе ў сабе ніякага сэнсу, ва ўсякім разе, дастатковага для выказніка. Каб гэта даказаць, возьмем для параўнання “дапоўнены” варыянт трансформа: *Паказ велічнасці асобы героя з’яўляецца выдатнай ідэяй архітэктара*. Як бачым, з дададзеным прыметнікам (заўважым: якасным і ацэначным!) і трансформ набывае натуральнасць, і, галоўнае, калі мы будзем вызначаць у ім выказнік, то толькі з прыметнікам у яго складзе: *з’яўляецца выдатнай ідэяй* (як у сказе *Іван быў адказным чалавекам* немагчыма і недарэчна вылучыць у якасці выказніка спалучэнне *быў чалавекам*). Разам з тым зыходны сказ *Ідэя архітэктара – паказаць велічнасць асобы героя* не

выглядае бессэнсоўным і без прыметніка пры слове *ідэя*, але аналіз яго трансформа паказвае, што ўспрыняцце такога сказа як натуральнага магчымае толькі пры той умове, калі слова *ідэя* не лічыць выказнікам.

Паказальнай для гэтага сказа будзе таксама спроба яго трансфармацыі за кошт дадання ўказальнай часціцы *гэта*, якая выразна адзначае ў сказе выказнік. І тады выяўляецца наступнае: названую часціцу можна падставіць да другога з галоўных членаў, калі інфінітыў трансфармаваць у назоўнік (*Ідэя архітэктара – гэта наказ велічнасці асобы героя*), і немагчыма – да першага (**Гэта ідэя архітэктара – паказаць велічнасць асобы героя*; або: **Гэта ідэя архітэктара – наказ велічнасці асобы героя*; або: **Паказаць велічнасць асобы героя – гэта ідэя архітэктара*). І толькі калі зноў жа дадаць да назоўніка *ідэя* якасны прыметнік, сказ набудзе натуральную структуру і нападзенне: *Гэта выдátная ідэя архітэктара – паказаць велічнасць асобы героя* (інтанацыйнае вылучэнне прыметніка абавязковае, інакш і ў такой версіі сказ застанеца ненатуральным). Гэта ўсё сведчыць пра тое, што ў сказе *Ідэя архітэктара – паказаць велічнасць асобы героя* выказнікам з’яўляецца інфінітыў, а назоўнік *ідэя* выказнікам можа стаць, толькі калі будзе мець пры сабе якасны прыметнік. А гэтая ўмова якраз прадугледжваецца комплексным падыходам пры вызначэнні выказніка. У выніку ж адзначанае становішча ў чарговы раз засведчыла, што выкарыстанне формулы трансфармацыі “X з’яўляецца Y-ам” не можа з’яўляцца ўніверсальным і абавязковым спосабам вызначэння выказніка ў сказе.

Падводзячы агульную выснову нашага даследавання, можна сцвердзіць наступнае. Параўноўваючы два альтэрнатыўныя падыходы да вызначэння дзейніка і выказніка ў двухсастаўных сказах, абодва галоўныя члены якіх выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне або адзін з галоўных членаў выражаны інфінітывам, перавагу варта аддаць таму з іх, што мае комплексны характар, будучы заснаваным на ўліку праяў сказа ў розных яго аспектах. Перавага комплекснага падыходу вынікае з таго, што ў такім выпадку ёсць магчымасць улічыць рэальныя асаблівасці зместу сказа аж да тонкіх нюансаў, якія нярэдка знаходзяцца ў шчыльнай сувязі з граматычнай семантыкай сказа. Разам з тым контрпадыход, “вузкафармальны”, уяўная перавага якога заснавана на магчымасці абпірацца пры вызначэнні дзейніка і выказніка на выразны фармальны крытэры, можа даваць неадэкватныя вынікі, у пэўных выпадках спрашчаючы погляд на рэальную семантыку сказа і тым самым скажаючы бачанне сапраўдных роляў яго галоўных членаў.

Пры гэтым крытычная заўвага з боку прадстаўнікоў “вузкафармальнага” падыходу адносна падыходу комплекснага, нібы ў апошнім

выяўляюцца выпадкі непаслядоўных рашэнняў, не мае пад сабой грунту, таму што кваліфікацыя ўнутрана складанага аб'екта, фактар якога, дарэчы, і сам па сабе абумоўлівае неабходнасць комплекснага падыходу, ажыццяўляецца на падставе іерархізацыі аспектаў. Таму, напрыклад, калі ў сказе *Сталіцай Турцыі з'яўляецца Анкара* адзін з галоўных членаў выражаны назоўнікам ва ўскосным склоне, то гэты назоўнік кваліфікуецца як выказнік (яго частка) з улікам адзначанай яго граматычнай характарыстыкі. Але калі мы маем сказ *Сталіца Турцыі – Анкара*, то форма назоўнага склону, якую маюць абодва галоўныя члены (гэта значыць, адсутнасць фактару граматычнай характарыстыкі), дазваляе прыняць пад увагу іншыя аспекты сказа, тым больш што пры спробе ўзнавіць (нібы) прыхаваную граматычную структуру сказа праз яго трансфармацыю не ў кожным выпадку можна мець пэўнасць, якая іменная формула трансфармацыі будзе адэкватнай рэальнаму зместу сказа, у тым ліку калі змест разглядаецца ў граматычным аспекце.

Дарэчы, тут рэзонна і паставіць пытанне, наколькі карэктна ўвогуле зыходзіць з таго, што граматычная трансфармацыя таго ці іншага сказа можа служыць спосабам выяўлення сінтаксічных роляў яго членаў. Бо, па-першае, граматычная структура сказа не заўсёды знаходзіцца ў карэляцыі з яго логіка-семантычнай структурай. А па-другое, калі і не браць пад увагу логіка-семантычную структуру сказа, а засяроджвацца толькі на граматычнай, то трэба ўсведамляць, што фактычна пэўны сказ і яго трансформ з'яўляюцца самастойнымі сінтаксічнымі адзінкамі – у тым сэнсе, што кожны з іх мае сваю ўласную граматычную структуру, так што ў гэтым плане пэўны сказ і яго трансформ хутчэй з'яўляюцца самадастатковымі, чым адзін з іх паказальным для другога. І з гэтай самадастатковасці граматычных структур мэтазгодна зыходзіць у тым ліку і пры вызначэнні дзейніка і выказніка ў кожным сказе.

Refereces

- Аўнёвіч Міхail, Сцяцко Павел. 2006. *Sintaksis sučasnej belaruskaj movy*. Minsk: Aversév [Яўнёвіч Міхail, Сцяцко Павел. 2006. *Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы*. Мінск: Аверсэв].
- Babajceva Vera. 2010. *Strukturno-semantičeskoe napravlenie v sovremennoj rusistike*. V: Babajceva Vera. *Izbrannoe. 2005–2010: Sbornik naučnyh i naučno-metodičeskikh statej*. Moskva – Stavropol': Izd-vo SGU [Бабайцева Вера. 2010. *Структурно-семантическое направление в современной русистике*. В: Бабайцева Вера. *Избранное. 2005–2010: Сборник научных и научно-методических статей*. Москва – Ставрополь: Изд-во СГУ].
- Babajceva Vera. 2011. *Sistema členov predloženiâ v sovremennoe ruskom âzyke*. Moskva: Flinta – Nauka [Бабайцева Вера. 2011. *Система членов предложения в современном русском языке*. Москва: Фланта – Наука].

- Belaruskaâ gramatyka ŭ 2 častkah. 1985–1986. Rêd. M. Biryła, P. Šuba. Minsk: Navuka i tэхnika [Беларуская граматыка ў 2 частках. 1985–1986. Рэд. М. Бірыла, П. Шуба. Мінск: Навука і тэхніка].
- Burak Leanid. 1987. *Sučasnaâ belaruskaâ mova: Sintaksis. Punktuaцыâ*. Minsk: Univerсіtэцкае [Бурак Леанід. 1987. *Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя*. Мінск: Універсітэцкае].
- Čupaševa Ol'ga. 2005. *Grammatičeskaâ osnova predloženiâ: problemy i rešeniâ*. "Russkij âzyk". № 13 [Чупашева Ольга. 2005. *Грамматическая основа предложения: проблемы и решения*. "Русский язык". № 13] [online] <https://rus.1sept.ru/article.php?ID=200501306> [доступ: 26.02.2024].
- Daniľčyk Zinaida. 1995. *Sintaksičnaâ rolâ infinityva*. "Rodnae slova" № 7: 67–77 [Данільчык Зінаіда. 1995. *Сінтаксічная роля інфінітыва*. "Роднае слова" № 7: 67–77].
- Gusev Dmitrij. 2003. *Kratkij kurs logiki: Iskusstvo pravil'nogo myšleniâ*. Moskva: Izd-vo NC ÈNAS [Гусев Дмитрий. 2003. *Краткий курс логики: Искусство правильного мышления*. Москва: Изд-во НЦ ЭНАС].
- Lekant Pavel. 1986. *Sintaksis prostogo predloženiâ v sovremenном russkom âzyke*. Moskva: Vysšaâ škola [Лекант Павел. 1986. *Синтаксис простого предложения в современном русском языке*. Москва: Высшая школа].
- Mao An'. 2018. *Oцenočnosť kačestvenno-otnositel'nyh prilagatel'nyh v sovremenном russkom âzyke*. "Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki" № 1, č. 1: 143–148 [online] <https://www.gramota.net/materials/2/2018/1-1/37.html> [доступ: 09.04.2024] [Мао Янь. 2018. *Оценочность качественно-относительных прилагательных в современном русском языке*. "Филологические науки. Вопросы теории и практики" № 1, ч. 1: 143–148].
- Rasporov Igor'. 1970. *Stroenie prostogo predloženiâ v sovremenном russkom âzyke*. Moskva: Prosvešenie [Распопов Игорь. 1970. *Строение простого предложения в современном русском языке*. Москва: Просвещение].
- Rasporov Igor'. 1976. *Metodologiâ i metodika lingvističeskikh issledovanij (Metody sinhronnogo izučeniâ âzyka)*. Voronež: Izd-vo Voronežskogo universiteta [Распопов Игорь. 1976. *Методология и методика лингвистических исследований (Методы синхронного изучения языка)*. Воронеж: Изд-во Воронежского университета].
- Sovremennyj russkij âzyk. Čast' 2. Sintaksis*. 1979. Red. D. Rozental'. 3-e izd., ispr. Moskva: Vysšaâ škola [Современный русский язык. Часть 2. Синтаксис. 1979. Ред. Д. Розенталь. 3-е изд., испр. Москва: Высшая школа].
- Sovremennyj russkij âzyk* 1989. Red. V. Belošapkova. 2-e izd., ispr. i dop. Moskva: Vysšaâ škola [Современный русский язык 1989. Ред. В. Белошапкина. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Высшая школа].
- Šumskaâ ĭryna. 1977. *Kanstrukcyi z infinityvam-dzejnikam u belaruskaj move*. "Belaruskaâ lingvistyka". Выр. 11: 29–34 [Шумская Ирына. 1977. *Канструкцыі з інфінітывам-дзеінікамі ў беларускай мове*. "Беларуская лінгвістыка". Вып. 11: 29–34].
- Valgina Nina. 2003. *Sovremennyj russkij âzyk: Sintaksis*. 4-e izd., ispr. Moskva: Vysšaâ škola [Валгина Нина. 2003. *Современный русский язык: Синтаксис*. 4-е изд., испр. Москва: Высшая школа].

STRESZCZENIE: Przedmiotem badań jest problem ustalenia podmiotu i orzeczenia wyrażonych przez gramatycznie niezależne formy: rzeczownik w mianowniku lub rzeczownik oraz bezokolicznik w zdaniu dwuczęściowym z łącznikiem zerowym. Aktualność tematu badawczego polega na tym, że różne źródła opisujące składnię w ramach tradycyjnej teorii części zdania, takie jak gramatyki akademickie, podręczniki

uniwersyteckie, artykuły naukowe i naukowo-metodyczne, w ciągu ostatnich kilku dekad proponowały i nadal proponują różne sposoby wyróżnienia podmiotu i orzeczenia w zdaniach określonego typu, które wpływają na odmienne rezultaty rozbioru wielu zdań, co powoduje problemy w nauczaniu składni. Celem badania było nakreślenie ogólnego podejścia jako optymalnego w ramach powyższego problemu wraz z oznaczeniem konkretnych rozwiązań jako najbardziej racjonalnych dla zdań o odrębnych cechach w ich strukturze. W związku z tym artykuł ujawnia zalety i słabe strony dwóch najczęstszych sposobów wyodrębniania podmiotu i predykatu w białoruskiej i rusycyjskiej w zdaniach określonego typu oraz odpowiadających im metodyk. W rezultacie uzasadnia się celowość wyboru kompleksowego podejścia w ustaleniu podmiotu i orzeczenia, które uwzględnia nie poszczególne aspekty zdania, lecz wszystkie razem, w tym komunikacyjny, wpływający na znaczenie zdania i jego aktualne rozczłonkowanie. Punktem kulminacyjnym artykułu jest uzasadnienie tezy, że formuła transformacji gramatycznej zdania *X з'яўляецца Y-ам* ('X jest Y-iem') nie może służyć jako uniwersalny i jedyny sposób wyróżnienia podmiotu i orzeczenia w zdaniu.

SŁOWA KLUCZOWE: podmiot, orzeczenie, podstawowe części zdania, transformacja gramatyczna zdania, podmiot logiczny, predykat, logiczno-semantyczna budowa zdania.

АНАТАЦЫЯ: Прадметам даследавання з'яўляецца праблема вызначэння дзейніка і выказніка, выражаных граматычна незалежнымі формамі: назоўнікамі ў назоўным склоне або назоўнікам і інфінітывам, – у двухсастаўным сказе з нулявой звязкай. Актуальнасць тэмы даследавання палягае на тым, што ў розных крыніцах, якія апісваюць сінтаксіс у межах традыцыйнага вучэння пра члены сказа: акадэмічных граматыках, універсітэцкіх дапаможніках, навуковых і навукова-метадычных артыкулах, – на працягу апошніх некалькіх дзесяцігоддзяў і да гэтага часу прапануюцца розныя падыходы да вызначэння дзейніка і выказніка ў сказах названага тыпу, якія абумоўліваюць супрацьлеглыя рашэнні пры аналізе многіх сказаў, што, акрамя іншага, выклікае праблемы ў навучальным працэсе пры выкладанні сінтаксісу. Мэтай даследавання было акрэсліць аптымальны агульны падыход у межах названай праблемы разам з адзначэннем прыватных рашэнняў як найбольш мэтазгодных для сказаў з паасобнымі асаблівасцямі ў сваёй структуры. У сувязі з гэтым у артыкуле выяўляюцца вартасці і недахопы двух найбольш распаўсюджаных у беларусістыцы і русістыцы падыходаў да вызначэння дзейніка і выказніка, а таксама адпаведных ім методык. У высновах абгрунтоўваецца мэтазгоднасць абрання комплекснага падыходу ў справе вызначэння дзейніка і выказніка, пры якім бяруцца пад увагу не паасобныя аспекты сказа, а ўсе разам, у тым ліку камунікацыйны, які абумоўлівае асаблівасці семантыкі сказа, звязаныя з яго актуальным падзелам. Адметнасцю артыкула з'яўляецца абгрунтаванне таго, што апора на формулу граматычнай трансфармацыі сказа "X з'яўляецца Y-ам" не можа выступаць як універсальны і абавязковы спосаб вызначэння дзейніка і выказніка ў сказе.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: дзейнік, выказнік, галоўныя члены сказа, граматычная трансфармацыя сказа, лагічны суб'ект, прэдыкат, логіка-семантычная структура сказа.

Data przesłania artykułu: 14.05.2024

Data akceptacji artykułu: 21.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Valery Varanovich / Валеры Варановіч – Białoruś, Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Katedra Filologii Białoruskiej; dr nauk filologicznych, docent; specjalność naukowa: językoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: słotwórstwo białoruskie; fonologia, morfonologia w zakresie języków wschodniosłowiańskich oraz polskiego; krajoznawstwo filologiczne Grodzieńszczyzny; opracowywanie zadań konkursowych w zakresie języka białoruskiego dla uczniów.

Adres: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, кафедра беларускай філалогіі, вул. Ажэшка, 23, 230023 Гродна, Białoruś.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Варановіч Валеры. 2023. *Феномен вулічных прозвішчаў вёскі Пракопавічы Індурскага сельсавета (127–133)*. У: *Рэспубліканскія Купалаўскія чытанні: Зборнік навуковых прац*. Рэд. А. Садоўская. Гродна: ГрДУ.